

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Heroriëntatie van de marxistische staatstheorie

Koole, W.

Citation

Koole, W. (1986). Heroriëntatie van de marxistische staatstheorie. *Acta Politica*, 21: 1986(4), 463-474.
Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3452647>

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3452647>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Literatuur

Heroriëntatie van de marxistische staatstheorie

W. Koole

- Naar aanleiding van: Martin Carnoy, **The state and political theory**, Princeton University Press, Princeton 1984, 283 p.
 Bob Jessop, **The capitalist state**, Basil Blackwell, Oxford 1982, 296 p.
 Bob Jessop, **Nicos Poulantzas. Marxist theory and political strategy**, MacMillan, Londen 1985, 391 p.
 Ernesto Laclau en Chantal Mouffe, **Hegemony and socialist strategy. Towards a radical democratic politics**, Verso, Londen 1985, 197 p.
 Siep Stuurman, **De labyrintische staat. Over politiek, ideologie en moderniteit**, Sua, Amsterdam 1985, 230 p.

'At this moment we should state quite plainly that we are now situated in a post-Marxist terrain'.

Laclau/Mouffe

Inleiding

In de jaren zeventig is een groot aantal boeken en artikelen over marxistische staatstheorie geschreven. De hier besproken literatuur geeft een plaatsbepaling en evaluatie van de eerder verschenen bijdragen. Boven-dien zetten de auteurs, die zich allen in de marxistische traditie plaatsen, stappen die op verschillende punten een fundamentele heroriëntatie beteken.

Een overzicht van de naoorlogse marxistische staatstheorieën bieden zowel Carnoy als Jessop. Carnoy geeft daarbij veel aandacht aan Amerikaanse publikaties, in tegenstelling tot Jessop die alleen Europese behandelt. Het belangrijkste verschil tussen beiden ligt echter in de doelstelling van hun boek: Jessop wil naast een presentatie van de verschillende theorieën ook een methodische analyse geven. De realistische wetenschapstheorie is daarbij zijn maatstaf. Carnoy daarentegen plaatst de theorieën in

het licht van hun maatschappijvisie. Zijn doel, meer gericht op de Amerikaanse verhoudingen, is te laten zien hoe de staat object van politicologisch onderzoek *kan* zijn. In een tweede boek behandelt Jessop de theorie van de in 1979 overleden Nicos Poulantzas die geldt als de meest invloedrijke staats theoreticus van de afgelopen twee decennia.

De heroriëntatie in de marxistische staats theorie is af te leiden uit de twee slothoofdstukken in Jessops werk en de boeken van Stuurman en Laclau en Mouffe. Stuurman presenteert zijn boek als voortzetting van de theoretische reflectie over de ontwikkeling van de moderne staat. Hij behandelt niet nog eens opnieuw de voorafgaande marxistische staats theorie (dat deed hij al in *Kapitalisme en burgerlijke staat*, Amsterdam 1978), maar omschrijft in een kort hoofdstuk zijn basisbegrippen macht, politiek en staat. Vervolgens gaat hij uitgebreid in op de karakteristieken van de keynesiaanse staat en op het vraagstuk van ideologie, hegemonie en politiek. Dit laatste is ook het centrale onderwerp van Laclau en Mouffe, die aan de analyse van hegemonie een post-structuralistisch fundament proberen te geven. Aan het slot van deze bespreking zal ik een kort oordeel geven over de verschillende boeken en hun plaats aangeven in het onderzoek naar de politieke ontwikkeling van de moderne verzorgingsstaten. Eerst zal ik de hoofdlijnen van de heroriëntatie schetsen.

Structuur en strategie in de maatschappelijke dynamiek

Marx en Engels hebben voor de staats theorie niet meer dan een aantal aanzetten nagelaten. Op de vraag naar samenhang van politiek en economie gaven zij in het basis-bovenbouwtheorema een abstract antwoord. Daarom was het niet verwonderlijk dat de marxistische staats theorie uit de jaren zestig en zeventig leentjebuurt ging spelen bij andere sociale theorieën. Bijgevolg zijn functionalistische en structuralistische elementen daarin manifest aanwezig.

In de staats theorie gaf dat twee problemen. Ten eerste verklaarden sommigen het bestaan en de werking van de staat uit een 'behoefte' van het kapitalisme aan staatsingrijpen. De kritiek op het functionalisme, dat sociale systemen geen vaststaande 'behoeften' hebben, is ook hier van toepassing. Het tweede probleem is te zien in de structuralistische fundering die de Franse filosoof Althusser aan het historisch materialisme heeft willen geven. Politiek is één van de structuurelementen van de kapitalistische produktiewijze. Mensen, aldus Althusser, zijn de dragers van objectieve structuren, zij maken de geschiedenis niet. De geschiedenis is een proces zonder subject, waarvan de klassenstrijd de bewegende kracht is. Op dit punt rijst

het probleem dat het structuralisme niet kan oplossen; hoe kan 'strijd' in termen van structuur worden gedacht terwijl het gaat om het bevestigen of veranderen van machtsverhoudingen door handelen?

Bij Poulantzas, die met de omschrijving van '*de staat als materiële neerslag van de krachtsverhoudingen tussen de klassen*' het basisconcept voor de staats theorie leverde, lopen functionalistische en structuralistische oplossingen en problemen voortdurend door elkaar heen. Hij poneert het primaat van de klassenstrijd, maar waarschuwt tegen historicistische verklaringen van het verloop van de geschiedenis. Hij wijst functionalistische verklaringen voor de maatschappelijke samenhang af, maar definieert de staat in termen van zijn functie (Stuurman, 1985, p. 42).

De kern van de problemen ligt in de verhouding die functionalisme respectievelijk structuralisme veronderstellen tussen doelgericht, strategisch handelen en een zekere structuur van het historisch proces. De één veronderstelt reeds het resultaat van het handelen en de ander kan historische overgangen slechts zien als een logische operatie.

Een nieuw methodisch uitgangspunt vonden Jessop en Stuurman in het *transformationele model van sociaal handelen*, afkomstig van Giddens (*Central problems in social theory*, Londen 1979; *The constitution of society*, Londen 1985) en Bhaskar (*The possibility of naturalism*, Londen 1979). De verdienste daarvan is dat het mogelijk maakt 'het vermogen tot doelgericht handelen *niet* te zien als eigenschap van individuen *in tegenstelling* tot de 'wetmatigheid' van maatschappelijke systemen, *maar juist als een van de constituerende elementen van de werkwijze van maatschappelijke systemen*' (Stuurman, 1985, p. 37). Het structurele én het strategische aspect van maatschappelijk handelen krijgen ieder hun volle gewicht.

Stuurman verduidelijkt dat met een voorbeeld. Veronderstellen we een machtsnetwerk dat als een spinneweb is gestructureerd. De centrale actor daarin beschikt over meer handelingsmogelijkheden dan de andere actoren (het structurele aspect). Maar om die situatie te laten voortbestaan moet de centrale actor op de juiste wijze handelen (het strategische aspect); hij moet door bij voorbeeld een verdeel-en-heerspolitiek voorkomen dat het netwerk een andere structuur krijgt (Stuurman, 1985, p. 35).

Het dubbele aspect van sociaal handelen, bij Giddens en Bhaskar aangeduid als de 'dualiteit van handelen en de dualiteit van structuur' biedt de mogelijkheid aan functionalisme en structuralisme te ontsnappen, omdat het handelen en structuur als wederkerige condities voor elkaar definieert. Daarmee kan ook afstand worden genomen van de teleologische aspecten van het historisch materialisme. Het betekent een breuk met de veronderstelde natuurnoodzakelijke komst van het socialisme met als gevolg dat de toekomst een *open* zaak is. Bovendien betekent het een breuk met deter-

ministische opvattingen van de relatie tussen economie en politiek. Daartussen bestaat een wederkerige structurele bepaling die steeds opnieuw gereproduceerd of getransformeerd moet worden door strategische inzet.

Economie, politiek, strategie

De 'dualiteit van structuur' uit het transformationele model heeft tot gevolg dat op het centrale terrein van de marxistische politieke theorie de verhouding niet langer in termen van 'relatieve autonomie' kan worden verklaard. Deze relatieve autonomie van de politiek tegenover de economie werd gebruikt om de functionaliteit van de staat te verklaren voor de instandhouding van de kapitaalaccumulatie en de politieke dominantie van de heersende klasse: doordat de staat relatief autonoom was kon de staat aan een deel van de bourgeoisie maatregelen opleggen die op lange termijn het voortbestaan van de politieke overheersing garandeerden (Jessop, 1982, 227).

Het probleem met dit gebruik van relatieve autonomie als verklarend begrip is dat het de 'wetten' van de kapitaalaccumulatie tegenover de staat als strategisch centrum van politiekeen plaatst (Stuurman, 1985, p. 57). Beide sferen hebben echter, dat volgt uit het transformationele model, hun structurele en strategische kant; hun onderlinge verhouding is een kwestie van analyse van de wederzijdse machtsverhoudingen. Het institutionele onderscheid tussen staat en economie, zo stelt Jessop, maakt juist de capaciteit van de staat om de noodzakelijke voorwaarden voor accumulatie te garanderen *problematisch*. Staatsoptreden is niet verzekerd, maar moet worden bewerkstelligd door politieke krachten (Jessop, 1982, p. 227). Relatieve autonomie kan niet meer zijn dan een beschrijvend of heuristisch principe in de trant van 'zo werkt het ongeveer'. Het kan in geen geval als verklarend principe gelden, omdat de autonomie van de staat juist zelf moet worden verklaard. Bijgevolg moest het marxisme op zoek naar begrippen die structuur en strategie in de staatstheorie kunnen verwerken.

Jessop bepleit een 'strategie-theoretische' benadering in de staatstheorie, die een serie strategiebegrippen uitwerkt. Zelf heeft hij op dit punt een tweetal 'middle-range' concepten ontwikkeld: 'accumulatiestrategie' en 'hegemoniaal project', bedoeld om de abstract gestelde verbinding tussen de logica van de kapitaalaccumulatie en het strategisch handelen van klasse-actoren te concretiseren.

Het begrip 'accumulatiestrategie' impliceert dat er verschillende manieren zijn waarop het kapitaal zich kan ontwikkelen: er is niet één vast-

staande weg. Een accumulatiestrategie omschrijft een economisch 'groeimodel' tezamen met de voorwaarden daarvoor die buiten de economie liggen (bij voorbeeld in politieke ondersteuning) en de algemene strategie ter realisatie van het 'groeimodel'. Om succesvol te zijn moet zo'n accumulatiestrategie rekening houden met de bestaande economische machtsverhoudingen en een strategie uitzetten waarin de verschillende onderdelen van het kapitaalcircuit (bankkapitaal, industrieel kapitaal en commercieel kapitaal) onder leiding van één van de groepen worden gebracht. Het uiteindelijke succes van zo'n strategie hangt af van de vraag of de uitgezette weg ook in de praktijk gerealiseerd wordt in termen van nieuwe economische machtsverhoudingen (Jessop, 1985, p. 348/9).

Een parallelle redenering, die uitmondt in het begrip 'hegemoniaal project' zet hij op voor het gebied van de politieke strijd tussen klasse- en niet-klassekrachten. Daaraan vooraf beantwoordt hij eerst de vraag hoe klassen in termen van positie vorm krijgen als klassen in termen van politieke kracht. Jessop en ook anderen snijden hierbij radicaal de band door die voorheen als vanzelfsprekend werd aangenomen tussen klassepositie (de plaats die iemand inneemt in de produktieverhoudingen) en klassen als politieke kracht. In plaats daarvan erkent hij 'that the specific interpretations of these relations offered in various class schemata and ideologies (including denials that classes exist or that, if they exist, they involve irreconcilable antagonisms) are integral but independent elements in the formation of class forces. This is not to say that the relations of production have no impact on class formation and merely serve as a point of reference in the constitution of class forces. For they also involve differential patterns on the succes of particular class projects, strategies and tactics. But they are typically compatible with various configurations of class forces and it is important to recognize how class formation is influenced by *sui generis* practices concerned with the organisation and reorganisation of these forces' (Jessop, 1982, p. 242).

Door deze onbepaaldheid van klassekrachten in relatie tot klassepositie ontstaat ruimte voor activiteiten die erop gericht zijn hegemonie te verzekeren (Jessop, 1982, p. 243). En dat is het terrein waarop hegemoniale projecten worden geformuleerd: een strategie waarin de verhouding van verschillende sociale krachten (van zowel klasse- als niet-klasse-aard), van leidende en geleide wordt bepaald. Dat betekent een concreet programma van handelen ('in het algemeen belang van het land') waarbij de belangen van de in het project centrale klassefractie zijn verenigd met de bevoordeling van ondersteunende sociale krachten. Een hegemoniaal project moet rekening houden met de structurele aspecten van de nationale economie, de internationale omstandigheden en de politieke krachtsverhoudingen.

Als voorbeelden noemt Jessop de 'Keynesian welfare state', het 'social democratic corporatism' onder kanselier Helmut Schmidt en het Engelse project-in-ontwikkeling 'Thatcherism' (Jessop, 1982, p. 244).

In ons land is door Baudet en Fennema met het begrip beheersconceptie een soortgelijke notie uitgewerkt. Zij definiëren een beheersconceptie als een 'algemene visie, waarin niet alleen economische, maar ook politieke belangen en strategieën zijn geïncorporeerd, ja sterker, men zou kunnen spreken van een omwenteling van het wereldbeeld' (Baudet en Fennema, *Het Nederlands belang bij Indië*, Utrecht 1983, p. 14). In hun onderzoek schetsen zij de overgang vlak na de tweede wereldoorlog van de neutralistisch-koloniale naar de Atlantische beheersconceptie in de Nederlandse politiek.

Zowel het begrip 'accumulatiestrategie' als 'hegemoniaal project' bieden het voordeel dat de eenduidigheid van de verhouding tussen economie en politiek wordt opengebroken. Het onderzoek van Baudet en Fennema heeft aangetoond dat 'beheersconceptie' een bruikbaar handvat biedt om de omslag van een tijdperk te analyseren. Of 'accumulatiestrategie' voldoende aanknopingspunten biedt voor de analyse van (politieke) strategieën van de economische sfeer moet nog blijken. Aandacht voor de strategische aspecten in de economische ontwikkeling is voor politicologisch onderzoek essentieel, maar het begrip van Jessop zou wel eens op de grenzen van de marxistische politieke economie kunnen stuiten.

Structurele aspecten van de moderne staat

Stuurman gebruikt in zijn boek het door Buci-Glucksmann en Therborn (*Le défi social-démocrate*, Parijs 1981) ontwikkelde begrip 'keynesiaanse staat' om de structurele samenhangen van de moderne verzorgingsstaten te karakteriseren. De keynesiaanse staat omvat niet alleen een nieuwe economische en sociale politiek die het massaproductiesysteem (fordisme) flankeert, maar ook een geheel nieuwe verhouding tussen de staat en de volksmassa. Er ontstaat een serie besluitvormingsmechanismen ('corporatisme') die een collectieve, georganiseerde band smeden tussen de burgers en de staat. Bovendien brengt de keynesiaanse staat een heel nieuw type van verhoudingen met zich mee in het veld van gezin, staat en sociale instellingen.

Een analyse in termen van 'keynesiaanse staat' betekent ook een erkenning van de grenzen van de marxistische politieke theorie over de staat: 'De strijd tussen arbeid en kapitaal beslist dan (d.w.z. in grote lijnen, WK) welke verhouding tussen disciplinerende, loonniveaus, collectieve voor-

zieningen en sociale uitkeringen er in een bepaald land in een bepaalde periode uit komt. De staat verschijnt in deze conceptie inderdaad als een krachtsverhouding tussen arbeid en kapitaal. *Niet minder maar ook niet meer* (mijn onderstropping, WK). In een analyse van de verzorgingsstaat in de beperkte zin van een stelsel van uitkeringen en voorzieningen komen we op deze manier een heel eind. Maar de keynesiaanse staat als een complex van economische, sociale en politieke verhoudingen kunnen we in dit beperkte kader niet theoretisch verwerken. Met name twee punten zijn nog onduidelijk. Ten eerste de vraag wat de autonome disciplinerende en vormende rol van de staat is, en welke plaats de staatselite zelf in dit proces inneemt; ten tweede de vraag naar 'de verhouding tussen sociale bewegingen van "onder op" en de ontwikkeling van de staat' (Stuurman, 1985, 83). Het meest pregnant treden de grenzen naar voren vanuit feministische kritiek dat het marxistische klassenparadigma onvoldoende is om de analyse van staatsingrijpen op het terrein van de verhoudingen tussen de seksen te analyseren. Voortbouwend op feministische schrijfsters is Stuurman de enige van de behandelde auteurs die een poging doet seksenverhoudingen te verwerken in zijn theoretisch raamwerk (Stuurman, 1985, p. 108-112).

Naar mijn mening biedt het begrip 'keynesiaanse staat' een redelijk houvast voor de karakterisering van een aantal structuurkenmerken van moderne verzorgingsstaten. Het overschrijdt daarbij bovendien de enge grenzen van de verhouding economie-politiek en legt veel gewicht op de verhouding tussen staat en burger. Aan een ongekwalificeerd gebruik ervan kleven echter ook nadelen. Uit empirisch onderzoek naar de ontwikkeling van de 'commitment to full employment' (Therborn, *Why some people are more unemployed than others*, Londen 1986) blijkt een sterke differentiatie in de structurele eigenschappen (in dit geval van institutionalisering van een beleid voor volledige werkgelegenheid) van de moderne verzorgingsstaten als resultaat van politieke krachtsverhoudingen en als uitgangspunt voor nieuwe strategieën. Comparatief onderzoek naar de structuurverschillen van de keynesiaanse welvaartsstaten zou de theorie moeten ijken. Een probleem dat door de auteurs slechts zijdelings wordt aangestipt betreft de interne structuur van de staat. Allen zijn het erover eens dat staatsmanagers een eigen ruimte hebben om strategieën uit te zetten in een al dan niet contraire verhouding met sociale krachten. Stuurman geeft daarnaast een analyse van de disciplinerende en normerende rol van de staat in sociaal en psychologisch opzicht. De interne organisatie van de staat en de representatie van belangen in de staat verwaarloost hij echter vrijwel geheel.

De belangrijkste aanzet voor een analyse van de driehoeksverhouding tussen belangenrepresentatie, staatsmanagement en staatsinterventie is te

vinden bij Jessop die een typologie van staatsstructuren tracht op te bouwen. Hij baseert die op verschillende vormen van belangenrepresentatie en interventie en onderscheidt cliëntelisme, corporatisme, parlementarisme, pluralisme en *raison d'état* als ideaaltypen. De uitwerking ervan berust op de 'structurele selectiviteit' (Offe) van het samenstel van instituties dat de staat uitmaakt (Jessop, 1982, p. 228-241) en zou, nader uitgewerkt, een basis kunnen vormen voor vergelijking van agendabouwprocessen en strategievorming in verschillende staten.

Taal en politieke strijd: twee modellen

Naast economie en politiek heeft in de marxistische theorievorming over de staat de ideologische strijd altijd veel aandacht gekregen, indachtig het adagium van Marx dat de heersende ideologie de ideologie van de heersende klasse is. Het voornaamste probleem van de nieuwe theorievorming in de jaren zeventig op dit punt, sterk gestimuleerd door het werk van de Franse filosoof Althusser, is dat de nadruk ligt op ideologische strijd van bovenaf. Zo treffen we bij Althusser alleen een theorie aan over de *invoering* van subjecten in de ideologische orde en niet een theorie over de uitvoering of over het uiteenvallen van ideologische systemen.

De critici van de éézijdige nadruk op ideologie van bovenaf hebben zich gesplitst in twee richtingen. De ene richting, waartoe Laclau en Mouffe behoren, is sterk beïnvloed door Franse post-structuralistische denkers als Lacan en Derrida. Laclau en Mouffe geven in hun boek een analyse van 'hegemonie', kernbegrip uit de marxistische politieke theorie, die berust op een poging het ideologieonderzoek te funderen in de opvatting van de sociale werkelijkheid als een taal. De andere richting blijft, met de late Wittgenstein (*Philosophische Untersuchungen*, 1958) de nadruk leggen op de sociale context van de taal. Stuurman representeert deze richting in het laatste hoofdstuk van zijn boek.

In de taalfilosofie is een lange discussie gevoerd over de vraag hoe betekenissen van woorden, uitdrukkingen of vertogen tot stand komen. De post-structuralistische taaltheorie legt nadruk op betekenisverschil door differentiatie; een kleur noemen we rood omdat hij verschilt van groen of geel of blauw. Dit elementaire principe is door Laclau en Mouffe overgebracht naar de analyse van politiek-ideologische strijd; ideologische scheidslijnen worden geconstrueerd door serie equivalenties en verschillen tussen betekeniselementen. Dit constructieproces benoemen zij met de term 'articulatie'; het bestaande geheel van identiteiten (d.w.z. min of meer vastliggend samenhang van betekeniselementen) wordt omge-

vormd tot een nieuw geheel. Dat is mogelijk, omdat in de sociale werkelijkheid als het ware voortdurend een surplus aan betekenis aanwezig is. De sociale werkelijkheid heeft een vloeiend en open karakter. Articulatie 'consists in the construction of nodal points which partially fix meaning: and the partial character of this fixation proceeds from the openness of the social, a result, in its turn, of the constant overflowing of every discourse by the infinitude of the field of discursivity' (Laclau en Mouffe, 1985, 113).

Deze redenering trekken Laclau en Mouffe door naar 'hegemonie', dat zij op een bijzonder onbegrijpelijke wijze omschrijven. Hegemonie is bij hen een speciale vorm van articulerende praktijk, een bepaald type van politieke relatie. Het specifieke van een hegemoniale articulatie ligt in de aanwezigheid van een tegenstelling tussen twee kampen, zonder dat daartussen grenzen definitief vastliggen. Hegemoniale overheersing betekent dan dat de belangen en verlangens van de niet-hegemoniale partij worden opgenomen en verwerkt in het programma van de hegemoniale partij. Beiden blijven bestaan, de één sluit niet de ander volledig uit (Laclau and Mouffe, 1985, p. 134-144).

Het zal niet verbazen dat de kritiek op Laclau en Mouffe aangrijpt bij het gegeven dat zij de sociale werkelijkheid modelleren naar de taal, waarbij zij andere sociale theorieën verwerpen (Laclau and Mouffe, 1985, p. 93-104). Het probleem van een als taal begrepen worden sociale werkelijkheid is dat juist dat model al is gebaseerd op 'betekenis door verschil' in de taal en dus niet meer binnen een theorie die de taal als uitgangspunt neemt gefundeerd kan worden (Stuurman, 1985, p. 144).

Bovendien gaat de eerder vermelde kritiek op het structuralisme *mutatis mutandis* ook voor hen op. Binnen het structuralisme kan de overgang van de ene historische situatie naar de andere (en dat is precies wat met articulatie gebeurt) slechts begrepen worden als een logische operatie: van de ene combinatie van ideologische elementen naar een andere. Dat wrekt zich bij Laclau en Mouffe in een leeg begrip 'articulatie': op het moment dat men de vraag stelt naar soorten en vormen van articulerende praktijken, moeten de begrippen uit de eerder verworpen sociale theorie én een machtstheorie opnieuw worden ingevoerd. Wat dan de zin is geweest van hun exercitie blijft onduidelijk.

Het tweede model van taal en politieke strijd gaat uit van een conclusie uit Wittgensteins *Philosophische Untersuchungen*: de taal is een overlapend netwerk van taalspelen, die zijn ingebed in praktische contexten, dat wil zeggen gebonden aan handelingen, rituelen en sociale gebeurtenissen (Stuurman, 1985, 143). Het spreken wordt hiermee steeds geanalyseerd in zijn sociale (en dus ook politieke) context. Stuurman geeft een fraai voorbeeld in de beroemde televisierede van president De Gaulle ten tijde van de meirevolte in 1968.

Zowel Laclau en Mouffe als Stuurman nemen afscheid van de eenzijdigheid van Marx' adagium dat de heersende ideologie de ideologie van de heersende klasse is. Ideologische processen zijn gesitueerd in machtsverhoudingen rondom betekenisgeving en spreken. Politiek-ideologische strijd wordt zowel van bovenaf als van onderop gevoerd.

Veel duidelijker echter dan Laclau en Mouffe is Stuurman in staat het begrip 'hegemonie' te plaatsen. Hij wijst erop dat het begrip is opgekomen tegelijk met de moderne vormen van massapolitiek eind vorige eeuw. Het is een formule waarmee het politiek en moreel leiderschap wordt aangeduid. Een politiek effectieve combinatie van ideologische en materiële zaken, die richtinggevend is voor de economische, politieke en culturele ontwikkeling van een land. Juist waar Laclau en Mouffe tot afsluiting komen en hegemonie als articulerende praktijk tot centraal strategisch begrip van de socialistische beweging willen maken, komen zij niet verder dan de aanbeveling dat alle belangen radicaal democratisch moeten worden gearticuleerd. De leegheid van hun hegemoniaal articulatiebegrip tekent zich dan scherp af.

Slotbeschouwing

Bij het lezen van de vijf boeken die een resumé geven van de marxistische bijdrage aan de staatstheorie én een aantal stappen voorwaarts proberen te zetten, rijst natuurlijk de vraag of de auteurs in hun opzet zijn geslaagd. In dit geval levert dat een gemengd oordeel op.

Het is duidelijk dat geen van de auteurs moeite heeft waar nodig afstand te nemen van de marxistische traditie en zonder veel schroom slaan ze nieuwe wegen in. De periode van exegese in de marxistische staatstheorie, van kleine aanpassingen van wat Marx, Engels en eventueel Gramsci hebben gezegd, is definitief voorbij. Koen Koch schreef in zijn overzichtsbijdrage in *Acta Politica* (1979/1), *De nieuwe marxistische staatstheorie*, dat de theorievorming nog vrijwel geheel gevangen was in een structureel-functionalistisch kader en dat bijdragen aan de staatstheorie van marxistische sociale wetenschappers dit kader zouden moeten loslaten om stappen verder te zetten. Men zou kunnen zeggen dat hij op zijn wenken is bediend, zij het dat hij het zelf – getuige zijn conclusie – niet verwachtte. Alle besproken auteurs hebben structureel-functionalisme, structuralisme en functionalisme achter zich gelaten. In de plaats daarvan is het transformationele model van sociaal handelen, geënt op Giddens en Bhaskar, gekomen.

Als gevolg hiervan kunnen politieke processen, de ontwikkeling en uitvoering van strategieën (in structurele contexten) een duidelijke positie

krijgen in de theorievorming. De uitwerking daarvan krijgt vorm in een serie begrippen als accumulatiestrategie en hegemoniaal project en andere die meer structurele karakteristieken van de moderne verzorgingsstaten proberen te vatten. Toch, zo moet de conclusie zijn, is die uitwerking in de hier behandelde boeken nog maar net begonnen. Wat node mist is de verbinding met empirisch onderzoek.

Van de hier besproken literatuur levert Carnoy het meest heldere overzicht van de staatstheorieën van marxistische oorsprong. Als enige behandelt hij bovendien de Amerikaanse ontwikkeling systematisch. Als bijdrage aan de theoretische discussie acht ik Jessops *The Capitalist State* waardevoller, omdat hij de methodische kwesties in de staatstheorie systematisch behandelt. Ten aanzien van zijn boek over Poulantzas geldt dat hij erin is geslaagd Poulantzas' ontwikkeling helder te schetsen en nieuw licht te werpen op de complexiteit van diens werk. Hij gaat daarbij een oordeel over de negatieve aspecten van Poulantzas' werk niet uit de weg. In het laatste hoofdstuk 'Beyond Poulantzas' blijft Jessop echter steken in diens ingewikkelde taalgebruik. De aardige bouwstenen blijven daar in aanzetten steken. Stuurman trekt in zijn boek van alle auteurs het duidelijkst de consequenties uit nieuwe theoretische inzichten. Maar de overzichtelijkheid gaat nog wel eens teloor achter de veelheid van onderwerpen en gezichtspunten die worden aangesneden. En hoewel zijn hoofdstuk over de Keynesiaanse staat veel historische informatie bevat, mist het toch de onderbouwing van een vergelijking tussen moderne kapitalistische staten. Van Laclau en Mouffe blijft alleen de reconstructie van het hegemoniebegrip in de socialistische beweging (in de eerste twee hoofdstukken) hangen, de rest lijkt me een vruchteloze oefening. Samen met de empirische literatuur uit dezelfde traditie als de hier behandelde theoretische bijdragen, waarvan ik in de appendix een kort overzicht geef, is mijns inziens voldoende materiaal aanwezig voor een vruchtbaar debat over de sterke en zwakke aspecten van de marxistische analyse van de moderne verzorgingsstaten.

Appendix

In de empirische literatuur zijn verschillende richtingen te onderscheiden. Allereerst vergelijkend onderzoek naar de ontwikkeling van de moderne 'welfare states'. De nadruk daarin ligt op vergelijking van de structurele kenmerken en de politieke ontwikkelingsgeschiedenis van volledige werkgelegenheid en sociale zekerheid in de westerse kapitalistische landen (Therborn, t.a.p.; Berben, Roebroek en Therborn, *Beyond correlations and*

beside policy: The politics of welfare states, IPSA, Parijs 1985; Korpi, *The democratic class struggle*, Londen 1983; Therborn, *Karl Marx returning by the welfare state? Neo-marxist, pluralist, corporatist, and statist theories and the welfare state*, IPSA, Parijs 1985; Berben, Roebroek en Therborn, *Stelsels van sociale zekerheid: naoorlogse regelingen in West-Europa*, *Res Publica*, 1986/1).

Een tweede richting is vergelijkend onderzoek naar klassestructuren en formatie van klassen als politieke krachten (Erik Olin Wright, *Classes*, Londen 1985; Przeworski, *Social democracy as a historical phenomenon*, Londen 1985).

Een derde richting houdt zich bezig met het terrein van arbeidspolitiek en industriële verhoudingen (Jürgens/Naschold, *Arbeitspolitik*, Opladen 1984; Jacobi, Jessop, Kastendiek en Regini, *Technological change, Rationalisation and industrial relations*, Londen 1986; idem, *Economic crisis, Trade unions and the state*, Londen 1986).

Nationaal gericht is werk over de Nederlandse verzorgingsstaat en historisch gericht onderzoek naar politieke theorie (Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*, Nijmegen 1983; Sevenhuijsen, *Verschuivende relaties tussen vaders, moeders en kinderen. Feminisme, afstammingsrecht en de staat, Recht en kritiek*, 1984/2); Roebroek, *De politieke toekomst van de verzorgingsstaat*, Nijmegen 1985; Baudet/Fennema, t.a.p.).

Bovenstaande literatuur kan de basis vormen voor een empirisch en theoretisch geïnformeerde discussie over politieke processen in de moderne verzorgingsstaten. Die zal waarschijnlijk verlopen langs de lijn van een confrontatie van de resultaten van comparatief onderzoek en meer nationaal gerichte studies enerzijds en gedifferentieerder theorievorming anderzijds. Een interessante ontwikkeling bij dit laatste zouden de meningsverschillen kunnen zijn tussen de studies die zich baseren op het bovengenoemde transformationele model en wat wel genoemd wordt de 'analytische marxisten' (Wright, t.a.p.; Przeworski, t.a.p.; Elster, *Making sense of Marx*, Cambridge 1985).

Boekbesprekingen

K. van der Pijl, **The making of an Atlantic ruling class**, Londen 1984, Verso e.d.; handesd. van 'Imperialism and class formation in the North Atlantic Area', diss. Universiteit van Amsterdam 1983

Het boek van Van der Pijl is het – voorlopige – eindresultaat van een langdurig onderzoek dat begon met een studie van de achtergronden van het ontstaan van de EGKS en de EEG¹. Deze internationale organisaties werden daarbij gezien als samenwerkingsverbanden van kapitalistische staten en Van der Pijl trachtte deze verschijnselen te verklaren uit de veranderende structuur van het internationale kapitalisme na de tweede wereldoorlog. In zijn dissertatie, waarop het hier te bespreken boek gebaseerd is, breidt Van der Pijl deze benadering uit tot het gehele complex van Atlantische en Europese samenwerkingsvormen dat na de nederlaag van de As-mogendheden ontstaan is. Hij ziet het Atlantische kader als het dominante, waarbinnen – en soms: waartegen – zich de pogingen tot Europese samenwerking voltrekken. Het globale historische kader waarin hij de ontwikkeling plaatst, wordt geleverd door een aangepaste versie van Lenins imperialismetheorie: samenwerkingsverbanden tussen de grote kapitalistische mogendheden kunnen volgens deze theorie niet stabiel zijn ten gevolge van de ongelijke ontwikkeling die de krachtsverhoudingen tussen de landen onderling steeds doet veranderen. Perioden van betrekkelijke internationale stabiliteit worden gekenmerkt door de hegemonie van één mogendheid terwijl strijd om de hegemonie tussen ten naaste bij gelijkwaardige machten kenmerkend is voor tijdperken van oorlogen en economische instabiliteit. Van der Pijl onderscheidt twee belangrijke tijdperken van stabiliteit: de Pax Britannica van de 19e eeuw en de periode van de Amerikaanse hegemonie na 1945. Deze laatste ziet hij als de culminatie van een serie offensieven van een specifieke fractie van de Amerikaanse heersende klasse, de tendens die in de Amerikaanse historiografie wordt aangeduid als 'corporate liberalism'. Van der Pijl ziet vier belangrijke offensieven: het Wilson-offensief aan het einde van de eerste wereldoorlog, het Roosevelt-offensief in de tweede wereldoorlog, het Marshall-offensief in de periode van de naoorlogse reconstructie en ten slotte het Kennedy-offensief in de eerste helft van de jaren zestig. De offensieven gaan niet vloeiend in elkaar over maar worden onderbroken door perioden van 'isolationisme' en grotere rivaliteit tussen Amerika en Europa. De crisis van de Atlantische samen-